

תהודה

כתב עת למורשת יהודי תימן

גיליון 34

תשע"ח

עורך:

אדם בן־נון

הוצאת האגודה לטיפוח חברה ותרבות, תיעוד ומחקר
מייסודו של עובדיה בן־שלום

יוסף יובל טובי

תרומת ישראל ישעיהו

לשילוב יוצאי תימן בארץ ישראל ובמדינת ישראל

א. מבוא¹

ישראל ישעיהו

מאז ראשית העליות של יהודי תימן בשנים 1881–1882, היה ישראל ישעיהו הבכיר ביותר מבין יוצאי תימן בפוליטיקה, בציבוריות ובממלכתיות של ה"יישוב" שלפני קום המדינה ובשנים שלאחר מכן עד ימיו. כל ימיו מאז עלייתו ב-1929 היה פעיל מרכזי בחיי העדה התימנית בארץ ולעיתים קרובות עוררה פעילותו התנגדות עזה מצד גורמים אחרים שפעלו בעדה זו. אף על פי כן, השתלב היטב בהנהגת המדינה במשך שנים רבות וכיהן בתפקידים רמי מעלה. תחילה כחבר כנסת מטעם מפלגת מפא"י

משנת 1951, במקום אברהם טביב שהלך לעולמו, ועד שנת 1977. בשנים עשרה השנים האחרונות בתקופה זו, 1955–1967, היה סגן יושב ראש הכנסת. בשנים 1967–1969 שימש שר הדואר. בשנת 1971 כיהן כמזכ"ל מפלגת העבודה ובשנים 1972–1977 שימש יושב ראש הכנסת. בשנת 1977 לא עלה בידו להיבחר לרשימת חברי הכנסת מטעם מפלגתו ופרש מן הפוליטיקה.

לצד פעילותו הפוליטית פעל ישעיהו בכל שנות חייו בארץ – לפני קום המדינה ולאחר מכן – בתחומים רבים אחרים. לעניינינו חשובה כמובן פעילותו למען יהודי תימן שנותרו אחריו בגלותם ולמען יוצאי תימן בישראל. יש לציין, כי כבר בשנים הראשונות לאחר עלייתו התבלט מאוד בתחום זה ובמהרה

¹ ראה עליו בערכו "ישראל ישעיהו שרעבי" בויקיפדיה, וכן במקורות המובאים בסוף הערך, ובייחוד בקישור לאתר הרשמי לזכרו; עוד ראה ישעיהו, איש קהילת צנעא.

נעשה אחד האישים החשובים בקרב יוצאי תימן, עד שנעשה הדמות המרכזית בקרב יוצאי תימן שריכזה סביבה צעירים רבים שפילסו את דרכם בחברה הישראלית הכללית, אך לא התכחשו למוצאם התימני.

מראשית דרכו בארץ ישראל התווה ישעיהו קווים ברורים באשר להשתלבות הרצויה של יוצאי תימן בחברה החדשה ההולכת ומתרקמת במולדת. אך הוא לא נכנס לחלל ריק, שכן יוצאי תימן בארץ היו כבר מאורגנים במסגרות שונות עוד לפני עלייתו ומטבע הדברים התעוררו חיכוכים לא מעטים בינו לבין הפעילים שקדמו לו. לעניות דעתי, תרומת ישעיהו לשילובם של יוצאי תימן בארץ ישראל ובמדינת ישראל הייתה גדולה יותר מזו של כל דמות אחרת בקרב יוצאי תימן.

עליי לציין, או להודות, כי הדברים האמורים להלן מתבססים גם על ההיכרות הקרובה שהייתה לי איתו, היכרות שהחלה בהשתתפותי בתקופת לימודי באוניברסיטה העברית בראשית שנות השישים במאה שעברה בפעילות תרבותית של המחלקה ליוצאי תימן בהסתדרות הכללית שהוא עמד בראשה. היכרות זו התחזקה עוד יותר ונעשתה ידידות אישית בשנות חיי האחרונות, משערכנו בצוותא את הספר "יהדות תימן: פרקי מחקר ועיון"², שבו קובצו המאמרים שנישאו כהרצאות בכנס בן שלושה ימים שנערך ביד בן-צבי, הכנס הראשון שהוקדש כולו ליהדות תימן.

מכל מקום, קודם שנבוא לדון בתרומתו של ישעיהו לשילוב יוצאי תימן בחיי המולדת החדשים, מן הראוי לסקור בקצרה את המסגרות הארגוניות הקודמות של יוצאי תימן ואת דרכי פעולתן ותרומתן למענם.

² ישעיהו וטובי, יהדות תימן.

ב. המסגרות הארגוניות הקודמות לפעילותו של ישראל ישעיהו

1. הוועד הכללי של עדת התימנים בירושלים³

ועד זה הוקם ב-1908 כארגון עדתי, במונחי אותם ימים "כולל", ועל פי צורת ההתארגנות של יהודי ירושלים עד ראשית המנדט הבריטי ב-1922. הארגון העדתי נועד להגן על זכויות עולי תימן שחשו עצמם מקופחים כל עת שהיו כלולים ב"כולל" הספרדי. לוועד התימני, שהוקם למעשה כתוצאה מתחושת קיפוח, לא היה אפוא כל חזון של השתלבות בחברה הכללית, מאחר שלא הייתה חברה כזו, וראשיו ביקשו למעשה לשמר את המסורת התימנית בתחומי החיים השונים. מבחינה זו השתייכו יוצאי תימן בירושלים למסגרת החברתית הידועה בשם "היישוב הישן", אף שהיו כמה ניסיונות כושלים לפתח התיישבות חקלאית. אך מצד אחר, היו קרובים יותר אל "היישוב החדש", בכך שלא פעלו ליצירת מערכת של חלוקת כספים לכל בני העדה, כשיטת ה"חלוקה" של הכוללים האשכנזיים, ואפילו לא לרבניה, כשיטת ה"חלוקה" של הכולל הספרדי, אלא השתיתו את המערכת הכלכלית על עבודה יצרנית, כפי שהיה נהוג בתימן, שבה "כלי הקודש" לסוגיהם לא קיבלו שכר על פעילותם בתחום הדתי.⁴

2. התאחדות התימנים⁵

ארגון זה, שהוקם ב-1923, היה ללא ספק חלק בלתי נפרד מן ה"יישוב החדש", שונה לחלוטין מן הוועד הכללי של יוצאי תימן בירושלים. למעשה הוא הוקם בעקבות אכזבתם של שלושה מראשי ההנהגה של יוצאי תימן, זכריה גלוסקא, אברהם טביב ושלום כהן הרמתי, שהיו ממייסדי ההסתדרות הכללית ב-1920. שלושת האישים הללו, כולם מן ההתיישבות החקלאית ולא מירושלים, התאכזבו מכך שההסתדרות הכללית אינה רואה ביוצאי תימן גורם בעל ערך שווה לזה של החלוצים ממזרח אירופה מבחינת הכישורים לפתח יישובים

³ על הוועד הכללי ליהודי תימן בירושלים ראה טובי, הקהילה התימנית.

⁴ על הצבת הקהילה התימנית בירושלים בין "היישוב הישן" לבין "היישוב החדש" ראה טובי, היישוב הישן.

⁵ על "התאחדות התימנים" ראה דורי, התאחדות.

חקלאיים. כלומר, גם ארגון זה, בדומה לוועד הכללי לקהילת התימנים בירושלים קם על בסיס של קיפוח, ומתוך כך, כמובן, היה קיים באופן מתמיד מתח בינו לבין מוקדי הכוח העיקריים בארץ ישראל, שאט אט נתרכזו בידי מפלגות הפועלים.

ג. עיצוב אישיותו של ישראל ישעיהו בבית גידולו בתימן

ישראל בן יעיש שרעבי נולד בשנת 1911 למשפחת אורגים ענייה בכפר סֶדָה שבדרום תימן. בהיותו בן תשע שנים, היגרה משפחתו לעיר צנעא, בירת תימן, שם הייתה הקהילה היהודית הגדולה ביותר בארץ זו ובה היה אף המרכז הרוחני-התורני החשוב ביותר. לחינוכו בקהילה זו הייתה השפעה רבה על עיצוב אישיותו והדבר ניכר היטב בדרכו החדשה בארץ ישראל.

את חינוכו בקהילת צנעא קיבל בבית המדרש של הרב יחיא קאפח ז"ל, מייסד תנועת "דור דעה", שחרת על דגלה את הסיסמה "למד היטב, חקור והשכלת".⁶ בית מדרש מהפכני זה, שביקש ואף פעל לשינוי העולם התורני של יהודי תימן, על ידי התרחקות מן המיסטיקה והחזרת העטרה ליושנה באמצעות הגישה הרציונלית והרחבת ההשכלה אל לימודי החול. שם נוצקה בו בישראל ישעיהו הנטייה להשכלה, להרחבת הדעת, לספרות ולכתיבה, ואולי מעל לכל אלו – ידיעה מעמיקה בכתבי מסורת ישראל ואהבתם ושליטה מושלמת בלשון העברית. על הרושם העמוק שהשאיר בית מדרש זה על ישעיהו יעידו דברי הרב יוסף קאפח ז"ל, אף הוא חניך בית המדרש הנ"ל ונכדו של מייסדו, גדול חכמי תימן במדינת ישראל ומגדולי חכמי ישראל בכלל במחצית השנייה של המאה העשרים, שהכתיר את מאמר ההספד שכתב על פטירת ישעיהו במילים: "סתירת הגולל על ידידות של נ"ה שנים, כנה ורצופה".⁷

משסיים לימודיו, החל לעבוד לפרנסתו וכבר ניכרו בו באותם ימים ניצני אישיותו כפעיל ציבור בשני תחומים: (א) שיפור מעמד העובד, בכך שארגן

⁶ על ר' יחיא קאפח ומפעלו החינוכי והרוחני בכלל ראה טובי, תנועת דור דעה.

⁷ קאפח, סתירת הגולל.

הפגנה של האורגים – יהודים כמוסלמים – שעבדו בשירות האימאם יחיא; (ב) ציונות פעילה הכרוכה בסכנת נפשות – הברחת יתומים יהודים מתימן לארץ ישראל, עיסוק שבוודאי עמד ברקע כתיבת הסיפור "סעדיה היתום"⁸. אף הוא – כבחור צעיר ובניגוד לרצון משפחתו – הגשים בעצמו את הרעיון המרכזי של הציונות – עלייה, והוא בן שמונה עשרה שנים בלבד.

ד. ראשית דרכו של ישראל ישעיהו בארץ ישראל כפעיל ציבור

עם עלייתו עבד ישעיהו כפועל חקלאי, אך כבר בשנת 1931 נטל חלק בפעילות להקמת שכונות בערים ומושבים לעולי תימן. משנת 1932 החל להתבלט בתפקידים רשמיים בכמה ארגונים של יוצאי תימן: מזכיר אגודת "עזרת אחים" בתל-אביב, מזכיר מועדון הפועלים התימנים, ומנהל המחלקה ליוצאי תימן ובני עדות המזרח בוועד הפועל של ההסתדרות.

הצלחת ישעיהו יותר מכל נציג אחר של יוצאי תימן בפעילות הציבורית למענם נובעת בראש ובראשונה בהבנתו המעמיקה, על פי שיטתו של מורהו הגדול הרב יחיא קאפח ז"ל, כי יש לפעול לא רק למען שיפור המצב הכלכלי ותנאי הדיור וכיוצא באלו, אלא גם – ואולי עוד יותר – למען שיפור המצב התרבותי המאפשר התמודדות עם תנאי החיים החברתיים החדשים בארץ ישראל ועם שכבות האליטה האירופיות. הינה כך מעיד עליו ידידו הקרוב הנ"ל, הרב יוסף קאפח ז"ל⁹:

כאשר עלה לארץ, היה עדיין אפוף במעטה אורית הלמוד והלמידה, [...] על הבסיס שאין האדם אדם אלא בידיעותיו. [...] וכאשר הגיע לארץ בשנת תרפ"ט ראה והסתכל בעיניו החדות ובמבטו החודר על מצב אחיו עולי תימן בארץ השקועים בחושך מבלי אור. ועל זאת כתב לסבי הרבה מכתבים חריפים על העזובה השוררת בין יהודי תימן מבחינה רוחנית. את חיי התרבות הנעלים של תימן עזבו, ואת חיי התרבות הטובים של

⁸ ישעיהו, סעדיה היתום.

⁹ קאפח, סתימת הגולל, עמ' 1058.

שאר העדות לא קלטו [...] אך יחד עם זאת, עודד את העלייה לארץ ישראל לפדותה ולבנותה.

אך מצד אחר הבין ישעיהו, כי הפעילות לטובת יוצאי תימן אינה יכולה להיות במסגרות הקודמות שתוארו לעיל, אלא יש להשתלב במוסדות ובארגונים המרכזים את הכוחות הפוליטיים, הכלכליים והתרבותיים ב"ישוב", וכי יש לפעול בנחישות ללא מורא וללא רתיעה. אף על כך עמד היטב הרב קאפח בדברי ההספד שלו:¹⁰

בכח למודו והשכלתו התורניים אשר הצליח ללמוד בתימן תפש עמדות חשובות בצבור הישראלי, הלך מחיל אל חיל במדיניות הארצישראלית תחלה, ואחר כך במדינת ישראל, השתלב יפה בכל המערכות, ידע לשחות עם הזרם ונגד הזרם, לא ויתר למצוא בכל מצב את שביל הזהב, וידע להידבר בלשון הזהב. היה בו מן העקשנות הטיפוסית לכל מנהיג, הדבקות במטרה המקודשת בעיניו. לא נרתע מפני רודפים ולא התכנף מפני משסעים.

אכן, ישעיהו לא רק הצטיין באופי פעילותו בד בבד בשני עניינים אלו, אלא גם התייחד בהם, לעומת עסקנים אחרים של יוצאי תימן, שמחד גיסא העדיפו לפעול למען שיפור מצבם הכלכלי של יוצאי תימן במסגרות העדתיות, ומאידך – לא פעלו בתחום התרבותי בהתאם לשיטות ולערכים המתבקשים בחברה החדשה הנבנית ומתפתחת בארץ ישראל.

ה. ישראל ישעיהו: עיתונאי, סופר, חוקר ופעיל תרבותי

עטו של ישעיהו הניב פרי ראשון ב-1927, עוד בתימן, והוא בן שש עשרה שנים בלבד. לדיוננו חשוב הדבר לא רק מעצם כתיבת החיבור אלא יותר מכך

¹⁰ קאפח, סתימת הגולל, עמ' 1058–1059.

מתוכנו. מאחר שהחיבור אבד בנסיבות מסוימות, אביא את תיאורו בדברי הרב קאפח:¹¹

בשנת תרפ"ז חיבר חוברת של כעשרים עמודים בנושא מסויים, ובין השאר תקף את השטחיות בלימודים, ששררה במאתיים השנים האחרונות בתימן והצביע על גורמיהן. החוברת כולה היתה בנויה חרוזים כמבנה המקאמות של ר' יהודה אלחריזי בספרו 'תחכמוני'. הספר היה בנוי בתים בתים של עשר שורות בכל בית.

לא ייפלא, אפוא, שכבר בשנת 1931 (ערב ראש השנה תרצ"ב), פרסם ישעיהו ב"השופר", ביטאון "התאחדות התימנים", "אגרת אל הנוער התימני" שכותרתה תוכחה והכוונה: "לאן פניכם מועדות". מאז ואילך, ושלא בדומה לעסקן אחר כלשהו של יוצאי תימן, פרסם מאות מאמרים בכל העיתונאות התקופתית לסוגיה, בכלל כן עיתונים חשובים כלליים, כגון "דואר היום", "הארץ" ו"דבר", וביטאונים משל יוצאי תימן, שבחלקם הוא היה היוזם בהקמתם, עורכם או חבר המערכת בהם.¹² רוב המאמרים הללו היו מכוונים להגנה על זכויות יוצאי תימן מחד גיסא, ולקידום השכלתם והרמת מעמדם התרבותי – מאידך.

אך זכותו הגדולה והייחודית של ישעיהו בתחום הכתיבה אינה רק בפובליציסטיקה המגויסת לטובת המטרות שהאמין בהם ושפעל להשגתן בנחישות רבה, אלא גם ביצירה ספרותית המפליגה אל רום הרגש והדמיון ובעשייה מחקרית שלכאורה אין לה דבר עם המציאות העכשווית. הינה כן הוא מספר במבוא לקובץ "שבות תימן" שיצא לאור בעריכתו ובעריכת אהרן צדוק:¹³

11 קאפח, סתימת הגולל, עמ' 1060.

12 לרשימה ביבליוגרפית מקיפה של כתבי ישראל ישעיהו ראו גלרון, כתבי ישראל; לכינוס חלקי של מאמריו ראו ישעיהו, איש קהילת צנעא; הנ"ל, לחוד ויחד. כתביו והחומר הארכיוני שבעיזבוננו הועלו על ידי בתו נעמה ישעיהו על שמונה תקליטורים.

13 ישעיהו וצדוק, שבות תימן, עמ' 7.

המעורר להוצאת הקבצים האלה¹⁴ היה ח.נ. ביאליק ז"ל: באחת ההזדמנויות סח באזני כותב הטורים, את רצונו לראות קובץ שיופיע מדי שנה בשנה ויכיל ארבעה מדורות: אחד – לְעֵבֶר ולהוה של היהודים בתימן; שני – לפרשת התעורות של עולי תימן בא"י; שלישי – לדברי עיון ומחקר במבטאם, שירתם, ומעשי אישיהם החשובים; ומדור רביעי – לדברי ספרות יפה מהווי חייהם של התימנים בגולה ובארץ, שייכתבו בעיקר ע"י צעירי התימנים בארץ.¹⁵

דומני שלא אתבדה אם אומר, שניסוח מפורט ומצוין זה של הנדרש בחקר יהדות תימן, שתוקפו לא פג אף בימינו, כשבעים שנה לאחר פרסומו, לא בא בצורתו זו מפיו של המשורר הנערץ, אלא ממוחו הקודח ומעטו של ישעיהו, שמעלתו הראויה לציון כחוקר יהדות תימן לא סרה ממנו עד שנותיו האחרונות, כפי שיכול כל אדם לשפוט על פי מאמריו המרובים בתחום זה, אלא כפי שיכול גם אני להעיד מכלי ראשון מעבודתנו בעריכת הקובץ "יהדות תימן", שהוא היה שותף לה באופן מלא על אף עיסוקיו הרבים כיו"ר הכנסת, ושלא כדברי המלעיזים שאמרו לי כעין הדברים הללו: בוודאי אתה עשית את כל העבודה ושמו נוסף רק מפאת כבודו.

מכל מקום, ערכה של העשייה בתחום זה אינו רק מצד עצמה, שכן כבר אחרים חוקרים מבני תימן קדמוהו בכך. עיקרה במפעל הראשוני של הבאת המחקר על יהודי תימן וקירוב החוקרים הצעירים מבני תימן אל מרכז הפעילות המדעית בארץ ישראל באותם ימים, על ידי שיתופם בחבורה אחת עם חשבי המלומדים האקדמיים, כגון ש"ד גויטיין, אריך בראואר ואברהם יערי. אף חשובה מאוד העובדה שהקובץ "שבות תימן" הוקדש לזכרו של ר' יחיא קאפח, מחולל תנועת ההשכלה ביהדות תימן, ובייחוד חלקו השלישי של הקובץ המוקדש לסקירת מפעלו החברתי וההגותי של ר' יחיא קאפח.

¹⁴ ישעיהו וגרידי, מתימן לציון [והוא בן עשרים ושבע שנים בלבד, תשע שנים לאחר עלייתו ארצה]; ישעיהו וצדוק, שבות תימן.

¹⁵ על הקשרים בין ישעיהו לבין חיים נחמן ביאליק ראו ענזי, בן איש מוזג.

1. ישראל ישעיהו: דרכו המדינית ופועלו החברתי למען יהודי תימן

כמי שחונך עוד בתימן לפתיחות תרבותית אל הסביבה, עם הגיעו ארצה לא הסתגר ישעיהו בפעילותו במסגרת התימנית אלא הרחיב את אפקיו המעשיים גם אל המסגרות הכלליות, כלומר מוקדי הכוח הפוליטיים והכלכליים, שכאמור, התרכזו במוסדות של תנועת העבודה – מפלגת מפא"י וההסתדרות הכללית. כך נעשה חבר מפא"י וחבר מרכז המפלגה, נבחר מטעמה לקונגרסים הציוניים הכ' והכ"א, לאספת הנבחרים הרביעית ולוועד הלאומי, כיהן כחבר מועצת פועלי תל-אביב וקופת מלווה של העובדים וכחבר בוועד הפועל הציוני וציר בכל הוועידות והמועצות של ההסתדרות. וכבר מנינו לעיל את תפקידיו הממלכתיים הרבים והמגוונים מאז נעשה חבר הכנסת בשנת 1951. בכל התפקידים הללו הסתופפו סביבו צעירים מיוצאי תימן שהשתלבו היטב במערכות החברתיות, הכלכליות והפוליטיות עוד לפני קום המדינה.

אחת הפעולות המבטאות באופן מובהק את עמדתו הנחרצת בדבר הצורך להשתלב במערכות החיים הכלליות הייתה ההסכם בין "התאחדות התימנים" לבין ההסתדרות הכללית בשנת 1941. כפי שנרמז לעיל, ראשי ההסתדרות הכללית התייחסו בשלילה מוחלטת לעצם קיומה של מסגרת עדתית בדמות "התאחדות התימנים" ופעלו בדרכים שונות להטות את לב יוצאי תימן מן ה"התאחדות" אל ה"הסתדרות".

הדמות העיקרית שפעלה בעניין זה מטעם ה"הסתדרות" היה ישעיהו והוא שמונה להיות ראש "הוועדה לענייני התימנים" שהוקמה במסגרת ה"הסתדרות" בשנת 1936. יש לזכור, כי בשל היחסים המעורערים בין שני המוסדות הללו, עמדה ה"התאחדות" בפני קשיים מרובים, שנגרמו בעיקר בשל חוסר משאבים כספיים מספיקים, למימוש תוכניותיה בשני התחומים העיקריים של העלאת יהודים מתימן ושל יישובם בארץ ושיפור מעמדו של הפועל התימני. משום כך, מאז ראשית שנות השלושים במאה העשרים, נערכו שיחות לשיתוף פעולה בין שני המוסדות לשם קידום שתי המטרות הללו. אך רק בשנת 1944 נחתם ההסכם בעניין זה, כששני השושבינים העיקריים הם אברהם טביב מצד ה"התאחדות" וישעיהו מצד ה"הסתדרות". בדבריו בעת

חתימת ההסכם העלה ישעיהו על נס את הצורך באחדות ובהשתלבות בחברה הכללית:

שלושה שבילים נמתחים מן ההסכם הזה [...] אחדות בין שבטי ישראל, אחדות בין פועלים בקרב האומה, ואחדות בין ציבור התימנים לבין עצמם לצורך ענייניהם. [...] הנוער התימני אשר גדל בתוך תנועת העבודה [...] אשר השתלבו בתוך ההתיישבות העובדת [...] ציבור התימנים אשר בראשו ילכו מאוחדים. [...] הציבור הזה [...] יצטרך להביא הנוער התימני הזה שגדל ללא כיוון וללא דרך, [אל] דרך חיים נכונה בארץ־ישראל.

ולבסוף יש לציין את הערצתו של ישעיהו לדוד בן־גוריון, ראש תנועת העבודה. הערצה זו הייתה מלווה בקרבה גדולה ביניהם, ומכוחה יכול היה ישעיהו לשכנע את ראש ממשלת ישראל הראשונה להעלות את כל יהודי תימן, לפני כל גולה אחרת, וליישבה בעשרות מושבים ברחבי המדינה. ישעיהו עצמו עמד בראש מבצע "על כנפי נשרים" ושליחים מטעם ה"הסתדרות" ומפלגת מפא"י – יוסף צדוק וחיים צדוק – הם ששוטטו בקהילות תימן ועוררום לעלייה.

ז. סיכום

אין להתעלם מכך שישעיהו היה איש פוליטי מובהק ופעולותיו מטעם הממסד ה"הסתדרותי" והמפלגתי היו כרוכות בשיקולים פוליטיים ועוררו לא פעם התנגדויות ואף כעסים גדולים. עם זאת, לא נוכל להתכחש לפעולתו הנחושה והנחרצת לשילוב יוצאי תימן במערכות החיים השונות בישראל, פעולה שניזונה מכוחה של חשיבה בהירה לנוכח מציאות חדשה בחיי עם ישראל. השקפתו זו נתגלמה כמובן בו גופו, בהיותו האישיית המעורבת יותר מכל אישיות תימנית אחרת, אף עד ימינו, במפעל הציוני הגדול. אכן, לא בכדי נקבר בחלקת גדולי האומה בהר הרצל.

ביבליוגרפיה

- גלרון, כתבי ישראל
יוסף גלרון, **כתבי ישראל ישעיהו: ביבליוגרפיה**, תל-אביב תשמ"ד.
- דורי, התאחדות
זכריה דורי, **התאחדות התימנים בארץ ישראל: ה'תרפ"ב-ה'תש"ך**, רמת-גן תשע"ה.
- טובי, היישוב הישן
יוסף טובי, "הקהילה התימנית בירושלים: בין הישוב הישן לישוב החדש, בין תימנים לספרדים", **אפיקים** קכה-קכו (תשס"ה), עמ' 34-36.
- טובי, הקהילה התימנית
-----, **הקהילה התימנית בירושלים: תרמ"א-תרפ"א (1881-1921)**, ירושלים תשנ"ד.
- טובי, תנועת דורדעה
-----, "תנועת 'דורדעה' מתימן וביקורתו של ר' משה צארום על מנהגי הקבלה", **דחק ו (תשע"ו)**, עמ' 604-622.
- ישעיהו וגרידי,
מתיון לציון
ישראל ישעיהו ושמעון גרידי (עורכים), **מתימן לציון**, תל-אביב תרצ"ח.
- ישעיהו וטובי, יהדות תימן
פרקי מחקר ועיון, ירושלים תשל"ו.
- ישעיהו וצדוק,
שבות תימן
ישראל ישעיהו ואהרן צדוק (עורכים), **שבות תימן**, תל-אביב תש"ה.
- ישעיהו, איש קהילת צנעא
ישראל ישעיהו, נסים גמליאלי ואחרים (עורכים), **ישראל ישעיהו ז"ל איש קהילת צנעא**, ירושלים תשל"ט.
- ישעיהו, לחוד ויחד
ישראל ישעיהו, **לחוד ויחד**, תל-אביב תש"ן.
- ישעיהו, סעדיה היתום
-----, "סעדיה היתום (ממגילת היסורין של היתומים הנשבים לשמד ע"י ממשלת תימן)", בתוך: ישראל ישעיהו ושמעון גרידי (עורכים), **מתימן לציון**, תל-אביב תרצ"ח, עמ' 274-286. [נדפס שנית בשם

"חלקיה היתום", בתוך: ישראל ישעיהו, בעל
התלתלים, תל-אביב תשל"ט, עמ' 49-65.

מנשה ענזי, "בן איש מוזג ובן האורגים: ישראל
ישעיהו וקשריו עם ביאליק", פעמים 119 (תשס"ט),
עמ' 211-220.

ענזי, בן איש מוזג

הרב יוסף קאפח, "סתימת הגולל על ידידות של
חמישים וחמש שנים, כנה ורצופה", בתוך: יוסף
טובי (עורך), כתבים, ב, ירושלים תשמ"ט, עמ'
1057-1061. [נדפס לראשונה בתוך: אפיקים ע
(תשל"ט), עמ' 14-15; ובשנית בתוך: ישעיהו, איש
קהילת צנעא, ירושלים תשל"ט, עמ' 4-6].

קאפח, סתימת הגולל